

દડાને હા કે ના, એવા કોઈ પ્રશ્નોમાં ક્યાં પડવું?
છતાં ખેલાડીને એ જ્યાં પડે, બસ ત્યાં પડે બસવું;
દડાની જેમ આપણનેય જમીન પર જે ઉછાળે છે;
એ તો જાણે જ છે, જાણે જ છે, જાણે જ છે સઘળું.

The Ball no Question makes of Ayes and Noes,
But Right or Left as strikes the Player goes;
And He that toss'd Thee down into the Field,
He¹ knows about it all---He knows---He knows!

1 He = તે પરમાત્માની જાણબહાર કશું જ નથી. તો પછી આપણી સાથે જે કાંઈ ઘટે છે એ, તેની મરજી મુજબ જ હોય ને! આવો સ્વીકારભાવ આત્મસાત્ થાય, ત્યારે કોઈ પ્રશ્ન, સવાલ કે સમસ્યા ક્યાંથી બચે? પ્રકૃતિના સ્વભાવ સાથે સહજ લય સધાય ત્યારે, સમાધિ-જનિત 'સમાધાન' નિષ્પન્ન થતું હોય છે. આ રૂબાઈમાં ખચ્યામને એ જ અભિપ્રેત છે (ખેલ ખેલવાની નોકરી કરનાર અને માત્ર ખેલ માટે ખેલનાર, આમ તો બન્ને ખેલાડી કહેવાય, પરંતુ કર્તવ્યનો બોજ અને ખેલનો આનંદ, બન્નેને અલગ ભાવદશામાં રાખે છે. કૂટસ્થ આત્મા આ બન્ને સ્થિતિને જાણે છે, જાણી શકે છે).

સરકતી આંગળી અટક્યા વગર લખતી 'ને લખતી જાય;
ન તારી ભાવ-ભક્તિથી, કશું એમાંનું મિથ્યા થાય;
કોઈ અડધી ય પંક્તિને ઊલટ, તું છોકવા ઇચ્છે;
વહાવે લાખ આંસુ તોય એકે શબ્દ નહીં ભૂંસાય.

The Moving Finger Writes; and, having writ,
Moves on : nor all thy Piety nor Wit
Shall lure it back to cancel half a Line
Nor all thy Tears wash out a Word of it.

એ તો એક ઊંધો પ્યાલો છે, જેને આકાશ તું કહે છે;
વળી એના નીચે જીવન, મરણને ભેટતું રહે છે;
ઉઠાવી હાથ એની સામે તું માગે, તો શું મળશે?
થઈ લાચાર તારી-મારી જેમ, જે ધૂમતું રહે છે!

—
And that inverted Bowl we call the Sky,
Whereunder crawling coop't we live and die,
Lift not the hands to It for help--for It
Rolls impotently on as Thou or I.

લઈને પહેલી માટી, આખરી માણસ ઘડી દીધો;
પછી અંતિમ ફસલ માટે, એને બીજથી ભરી દીધો;
પ્રથમ સવારે સર્જનની, લખીને છેલ્લું મોંસૂઝણું-
-ક્યામતમાં અપાતા ન્યાયનો નિર્ણય કરી દીધો.

With Earth's first Clay they did the Last Man's knead,
And then of the Last Harvest Sow'd the Seed :

Yea, the *first Morning of Creation wrote
What the Last Dawn¹ of Reckoning shall read.

¹ first Morning And the Last Dawn = પ્રથમ સવાર અને છેલ્લું મોંસૂઝણું. માણસે સમયનું વિભાજન તેની જરૂરિયાત મુજબ અને ઉપયોગિતાના હેતુસર કર્યું છે. સમય, માત્ર વર્તમાન ક્ષણથી વિશેષ કંઈ જ નથી. સૃષ્ટિની રચના થઈ એ પહેલી સવારે જ ક્યામતની છેલ્લી પરોઢ (મોંસૂઝણું)નું ભાગ્ય પણ ફેંસલાઈ ગયું. (૧) માટીના ઢેહમાં જે જીવ છે, તેનું શિવ થવાનું માટી ગૂંદાય ત્યારે જ નક્કી થઈ જાય છે. દા.ત. જેમ ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં મીરાંનો જે જીવ હતો, તે ૫૦૦૦ વર્ષ પછી સ્વયં શિવ, અર્થાત્ કૃષ્ણ, અર્થાત્ વિષ્ણુ થઈ જાય, તેમ. (૨) ઝેન ફકીર તેના સાધકોને મૂળ ચહેરો શોધવાનો આદેશ આપે છે. અંતર્યામી કરનાર સાધકને જ્યારે ભીતરમાં ગાઢ અંધારા પછીનો આછો પ્રકાશ દેખાવા લાગે, ત્યારે તેને તેનો મૂળ ચહેરો પણ દેખાવા લાગે, આ અર્થમાં વહેલી સવાર એટલે કે 'મોંસૂઝણું' થયું એમ સમજી શકાય.

ખભા પર સૂર્યના, કૃત્તિકા-ગુરુ સમ ગ્રહ 'ને નક્ષત્રો;
જે આદિ કાળમાં ફેંક્યાં, બરાબર એ જ ઘડીમાં તો;
તને કહું છું કે મારી નિયતિ¹ નક્કી જ થઈ ગઈ 'તી;
કે મારો ધૂળ 'ને આત્માની સાથે હો ગડન નાતો.

I tell Thee this---When, starting from the Goal,
Over the shoulders of the flaming Foal
Of Heav'n Parwin and Mushtara they flung,
In my predestin'd Plot of Dust and Soul

- 1 નિયતિ: ઈસ્લામ ધર્મ અનુસાર સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જ માણસનું ભાગ્ય નિશ્ચિત થઈ ગયું છે. કારણ કે અલ્લાહ ત્રિકાળદર્શી છે અને જે આગળ થવાનું છે તેને જાણે જ છે. અને એ જ ધારણા અનુસાર ઉમર ખય્યામ પોતાના મદિરાપાનને યોગ્ય સિદ્ધ કરે છે. એડ્વર્ડ હેરોન એલનની, એક રૂબાઈ જે અંગ્રેજીમાં અનુવાદિત થઈ છે, તે ખય્યામની ધારણાને પુષ્ટ કરે છે.

God knew on the day of creation that I should drink wine;
If I do not drink wine, God's knowledge was ignorance.

અલ્લાહને સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જ જાણ થઈ ગઈ હતી કે હું શરાબ પીશ, જો હું શરાબ ના પીઉં તો એનું જ્ઞાન, અજ્ઞાન સાબિત થશે. આ રૂબાઈમાં, Flaming Foal (ઝળહળતો અથ) એટલે સૂર્ય; Parwin એટલે કૃત્તિકા નક્ષત્ર અને Mushtara એટલે બૃહસ્પતિ (ગુરુ ગ્રહ)ના સંદર્ભે. જ્યારે ફરિશ્તાઓ લક્ષ્યથી આગળ નીકળ્યા, ત્યારે આ ગ્રહ-નક્ષત્રોને સૂર્યના ખભા પર ફેંક્યા. તે સમયે મારા ધૂળ અને આત્મા મિશ્રિત પિંડમાં દ્રાક્ષલતાનાં મૂળ જઈ પડ્યાં, આમ જન્મ લેતાં પહેલાં જ મારા ભાગ્યમાં મદિરાપાન તો નિશ્ચિત થઈ ગયું!

જૈયામની સુરાડી.

સુરાની ઓઢીને ચાદર ઊભો છું હું હવે ક્ષણમાં;
નથી પરવા કોઈ 'સૂફી' કરે જો મારી અવગણના;
તું મારા તુચ્છ લોઢાની, બનાવે કૂચી જો કળથી;
પછાડે બહારથી જે દ્વાર તેને ખોલશે પળમાં.

The Vine had struck a Fibre;¹ which about
If clings my Being--let the Sufi² flout;
Of my Base Metal may be filed a Key,
That shall unlock the Door he howls without.

- 1 અહીં પઝમી રૂબાઈને ફિટ્ઝરાલ્ડ પપમી રૂબાઈ સાથે જોડે છે. કદાચ પઝમી રૂબાઈની ચાર પંક્તિમાં બધું સમાવિષ્ટ નહીં કરી શકાયું હોય! અને તેથી જ આઠ પંક્તિ બાદ પૂર્ણવિરામ રાખે છે. સુરાના તાંતણામાંથી ચાદર થઈ (The Vine had struck a Fibre). સૂફી પણ ઊનની શાલ લપેટે છે. જે મનાતીત દશામાં આત્મા ઉપર થયેલું ખુમારીનું આવરણ દર્શાવે છે.
- 2 Sufi = અધ્યાત્મની ગૂઢ દુનિયામાં સાધના પ્રક્રિયાના ઘણા બધા પ્રવાહો હશે, પરંતુ ત્રણ મુખ્ય ધારાઓમાંની એક ધારા, 'સૂફી' છે. હિંદુ ધર્મના તાત્ત્વિક અર્ક અને ઇસ્લામના તાત્ત્વિક અર્કના સંયોજનથી, સાધના પદ્ધતિની જે ધારા નિર્મિત થઈ, તે 'સૂફી'. બૌદ્ધ ધર્મ અને હિંદુ ધર્મમાં જે સાધકો આત્મ-અનુભવ માટે સમર્પિત હતા, તેમના સંસર્ગમાં બીજી ધારા નિર્મિત થઈ, તે 'ઝેન'. યહૂદી ધારાના ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઇસ્લામ ધર્મના સમર્પિત સાધકો દ્વારા ત્રીજી ધારા નિર્મિત થઈ તે 'હસીદ'.

ભલેને થાય ગુસ્સે, યા કરી દે ભસ્મ શું ચિંતા?
મળે જો મયકદામાં પ્રેમજ્યોતની ચશ્મ¹, શું ચિંતા?
પીઠામાં જો મળે એક પણ ઝલક ઉજાસની તો બસ;
ત્યજું મંદિર, મસ્જિદ 'ને રિવાજો રસ્મ, શું ચિંતા?

And this I know : whether the one True Light,
Kindle to love or wrath consume me quite,
One Glimpse of It within the Tavern caught
Better than in the Temple lost outright.²

1 ચશ્મ = આંખ, ઝરો, નદી

2 આ રૂબાઈના પ્રશ્નાર્થ સામે આવા જ ભાવના, મારા પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ 'છલોછલ સુરાહી'માં રજૂ કરેલા બે વિધાયક શેર.

છલોછલ સુરાહી છે મયખાના વચ્ચે;
શમા ઝગમગે જેમ પરવાના વચ્ચે.
થઈ લયસભર છંદમાં વહી જવાનું;
સવાલો નહીં કોઈ કરવાના વચ્ચે.

હતું જ્યાં ચાલવાનું મારે મારી જે ડગર ઉપર;
તહીં ખોદીને ખાડા જાળ બિછાવી, કરમ¹ ઉપર!
ભલા બુરાની ચિંતા તું જ કહે, શા માટે માથે લઉં?
શરમ કર પાપ પર મારાં અને મારા પતન ઉપર.

Oh Thou, who didst with Pitfal and with Gin
Beset the Road I was to wander in,
Thou wilt not with Predestination round
Enmesh me, and impute my Fall to Sin?

¹ કરમ = નસીબ, વિધાતા, ભાગ્ય, નિયતિ ઇત્યાદિના સંદર્ભમાં.

અરે! તેં દેહ માટીનો દઈ, કેવો દીધો અભિશાપ!
ઈડનના બાગમાંથી કાઢવા યુક્તિથી છોડ્યો સાપ;
આ માનવ જાતનાં પાપોને માટે કોણ જિમ્મેદાર?
પ્રથમ બક્ષો ક્ષમા અમને, પછીથી માફી માગો આપ!

Oh, Thou, who Man of baser Earth didst make,
And who with Eden¹ didst devise the Snake;
For all the Sin wherewith the Face of Man
Is blacken'd, Man's Forgiveness give---and take!

1 Eden = ઈડનનો બાગ, સ્વર્ગ. બાઇબલ અનુસાર સ્વર્ગમાં આદમ અને ઈવના રૂપમાં માણસ આનંદથી રહેતો હતો. એક યોજના મુજબ સાપે (શેતાને), પ્રભુએ જે જ્ઞાનનું ફળ ખાવાની મનાઈ કરી'તી, એ જ ફળને ખાવા માટે તેને લલચાવ્યો. ત્યાંથી માણસની બધી યાતના અને ચિંતા શરૂ થઈ. ખય્યામ ફરિયાદ કરે છે કે પ્રભુએ આ સાપને માણસના જીવનમાં આવવા જ શા માટે દીધો?

જામ કહાણી

ફરીથી સાંભળો કે જ્યારે પૂરો થઈ ગયો રમઝાન;
સલૂણી સાંજની વેળા હજુ ઊગ્યો ન'તો, નભ ચાંદ;
અને એ વૃદ્ધના પીઠા ઉપર હું એકલો પહોંચ્યો;
કે જ્યાં માટીના ધ્યાલા ગોઠવ્યા'તા બાંધી એક કતાર!

KUZA-NAMA¹

Listen again. One evening at the Close
Of Ramzan², ere the better Moon arose,

I that old Potter's Shop I stood alone
With the Clay Population around in Rows.

1 KUZA-NAMA = ફૂજો એટલે ધ્યાલાના આકારનું માટીનું વાસણ. ઉમર ખય્યામ પલ્થી ૭૫ સુધીની રૂબાઈમાં માટીમાંથી બનેલ પાત્રોની (ફૂજો, ધ્યાલો, જામ, ચંબુ, શિરાઈ) વાત કરે છે. તેમનો પરસ્પર સંવાદ તથા કુંભાર સાથેનો સંવાદ, આ રૂબાઈઓમાં આલેખે છે.

2 Ramzan = રમઝાનના એક માસ દરમ્યાન રોજ રાખવામાં આવે છે અને ત્યારે શરાબ સેવનની ખાસ પાબંદી હોય છે.

ચકિત થઈને કહું છું- પાત્ર પણ કરતાં હતાં સંવાદ;
પરંતુ એમાં થોડાં પાત્ર પાસે નહોતી કોઈ વાત;
અને ત્યાં એક અધીરું પાત્ર બોલ્યું ચીસ પાડીને;
'કૂજો છે કોણ? કેવી પ્રાર્થના 'ને કોણ છે કુંભાર?'

And, strange to tell, among that Earthen Lot
Some could articulate, while others not :
And suddenly one more impatient cried---
'Who is the potter, pray, and who the Pot?'

ફરી એક પાત્ર બોલ્યું કે: 'સરાસર આ ધરામાંથી;
મને ઘડવા નિરર્થક નહોતી લીધી હાથમાં માટી;
જતનથી જેણે મારા રૂપને આપ્યો અનોખો ઓપ;
કહો શું એજ માટીમાં મને દેશે ફરી દાટી?'

Then said another---'Surely not in vain
My Substance from the common Earth was taken;
That He who subtly wrought me into Shape
Should stamp me back to common Earth again.'

ત્રીજું એક પાત્ર બોલ્યું કે ‘ભલે બાળક છે મસ્તીખોર;
કર્યું રસપાન જેમાં ઠામ એ, નહીં તોડે આણી ક્રોધ;
ભલા માણસ બનાવ્યું જેણે વાસણ પ્રેમ-ઉમળકે;
એ ગુસ્સે થઈને આજે તોડશે એને, લગાવી જોર?’

Another said---‘Why, ne’er a peevish Boy,
Would break the Bowl from which he drank in joy;
Shall He that made the Vessel in pure Love
And Fancy, in an after-Rage destroy!’

કોઈએ ના દીધો ઉત્તર, સ્તબ્ધતાનો અમલ છાયો;
અને ત્યાં મૌન તોડી, એક કદરૂપો કૂજો બોલ્યો;
'તમે મારા કટંગા રૂપ પર, શું તીર તાકો છો?
મને ઘડતી વખત કુંભારનો, શું હાથ કદી કાંપ્યો?'

None answer'd this; but after Silence spoke
A Vessel of a more ungainly Make,
'They sneer at me for leaning all awry,
What! if did the Hand then of the Potter¹ shake?'

1 Potter = કુંભાર જ્યારે માટીના કૂજા ઇત્યાદિ વાસણોને બનાવે છે, ત્યારે તે એક સર્જક હોય છે. આપણી ભાષામાં તો પ્રજાપતિ અર્થાત્ બ્રહ્મા જેવા શબ્દાર્થ પણ છે. કૂજો ગમે તેવા આકારનો હોય, તેનામાં રહેલું ખાલીપણું એની પાત્રતા છે, તેથી કુંભારનો હાથ મને ઘડતી વખતે ક્યાં કાંપ્યો હતો? એવું એક કદરૂપો કૂજો કહે છે (અષ્ટાવક ઋષિનું શરીર આઠ જગ્યાથી વાંકું હતું, પરંતુ તેમનામાં પૂર્ણ શૂન્ય અને 'સંપૂર્ણ' પૂર્ણનો પરમ આત્મા નિવાસતો હતો. તેથી બ્રહ્માજીનો હાથ અષ્ટાવક ઋષિના ઢેહને ઘડતી વેળા કાંપ્યો હોય એવું શક્ય જ નથી).

અને એક પાત્ર બોલ્યું કે : ‘ઘણો નિષ્ઠુર છે કુંભાર;
નરકના શ્યામ ધૂમાડામાં ચહેરો ઢાંકી કરશે વાર;
કસોટી આકરી કરશે : અરે! પણ આપણો સ્વામી;
દયાળુ છે, તમે જોજોને બેડો થઈ જવાનો પાર!’

Said one---‘Folks of a surly tapster¹ tell,
And daub his Visage with the smoke of Hell.
They talk of some strict Testing of us---Pish!
He’s a Good fellow, and ‘twill all be well.’

1 tapster = પીંડામાં ઘરાકને દારૂ ભરીને આપનાર, આબદાર, કલાલ, સાકી આવા શબ્દાર્થ છે.

નરકનો શ્યામ ધુમાડો, કસોટી, દયાળુ સ્વામી... વગેરેનો સંદર્ભ આવતાં જ મારા મનમાં કુંભારનું ચિત્ર ઊભર્યું. જે માટીનાં વાસણો પકવવા લાકડાં સળગાવે છે, તેમાંથી શ્યામ ધુમાડો નીકળે છે. આગ અને ધુમાડાથી બચવા તે તેનો ચહેરો ઢાંકી દે છે. તેના દયાળુ સ્વભાવને માટીનાં પાત્રોએ અનુભવ્યો છે. તેમને ઘડતી વેળા જ્યારે તે એક બાજુથી ટીપતો હતો ત્યારે બીજા હાથે બીજી બાજુથી સંભાળતો પણ હતો. સકારણ સાકી અથવા કલાલ શબ્દ છોડીને અહીં કુંભાર શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.

બીજો પ્યાલો નિસાસો નાખતાં બોલ્યો : ‘મારી હસ્તી;
ઘણી લાંબી તરસ વેઠીને જાણે થઈ ગઈ અડધી;
હજુ પણ એ જ માદક રસ¹ કોઈ જો રેડે મારામાં;
ધીમે ધીમે ફરીથી મારી તબિયત થાય પણ સબધી.

Then said another with a long-drawn sigh,
‘My Clay with long oblivion is gone dry :
But, fill me with the old familiar Juice,
Methinks I might recover by-and-by!’

¹ માદક રસ : શરૂઆતમાં શબ્દ ઉજાસમાં ‘દારૂ’ શબ્દની જે વિગત લખી છે, તેને ધ્યાનમાં લઈ આ રૂબાઈ વાંચવી.

કૂજા, પાલાં 'ને બીજાં પાત્ર માંડોમાંડી કરતાં વાત;
તહીં એમાંથી એકે જોઈ લીધો બીજનો એ ચાંદ;¹
સફાળાં ઊઠીને ભેટ્યાં 'ને બોલ્યાં, 'સાંભળો રે ભાઈ;
ખભે કુંભારના દો ધ્યાન, જ્યાંથી કંઈ કહે છે માટ².'

So while the Vessels one by one were speaking,
One spied the little Crescent all were seeking :
And then they jogg'd each other; 'Brother! Brother!
Hark to the Porter's shoulder –knot a- Creaking!'

- 1 બીજનો એ ચાંદ = તરસ્યાં પાત્રોને ઘણી રાહ જોયા બાદ ખભે માટલું લઈને આવતો કુંભાર દેખાયો, જે તેમને માટે જાણે બીજનો ચંદ્રમા હતો, એ અર્થમાં.
- 2 માટ = કુંભારના ખભે જે માટલું હતું તેમાંનું પ્રવાહી છલકાઈને અવાજ કરતું હતું, હવે આપણી (તરસ્યાં પાત્રની) તરસ મટશે, માટે તેના પર ધ્યાન આપો, એ અર્થમાં.

સુકાતા હોઠને મારા, સુરા પાઈ જજે પ્રિયા;
શરીરને પણ પછી મયથી જ નવડાવી જજે પ્રિયા;
લીલાંછમ દ્રાક્ષ-પાણીમાં, મને નખશિખ લપેટીને;
કોઈ માદક બગીચા પાસ, દફનાવી જજે પ્રિયા.

Ah, with the Grape my fading Life provide
And wash my Body whence the Life has died,
And in a Winding sheet of Vine-leaf wrapt,
So bury me by some sweet Garden-side.

કે મારી દફન માટી પણ સુગંધિત ખાસ રહેવાની;
કે એની વન, ઉપવન, વાતાવરણમાં મહેક¹ ઊડવાની;
કોઈ નાદાન રાહી પણ અહીંથી જો નીકળશે તો;
દિલો દિમાગ પર એનાય એની છાપ પડવાની.

That ev'n my buried Ashes such a Snare,
Of Perfume shall fling up into the Air;
As not a True Believer passing by,
But shall be overtaken unaware.

1 મહેક = સુગંધ, ફોરમ.

જે 'સત્ત્વ-તત્ત્વ' છે, એનો ક્યારેય નાશ નથી થતો. દૂધનું સત્ત્વ-તત્ત્વ 'ઘી'માં જળવાઈ રહે છે. ફૂલનું સત્ત્વ-તત્ત્વ અત્તરમાં જળવાઈ રહે છે. એ જ રીતે દ્રાક્ષનું સત્ત્વ-તત્ત્વ તેની શરાબમાં જળવાઈ રહે છે. અને આ બધાં જ દ્રવ્યો સમય વીતે તેમ તેમ મૂલ્યવાન થતાં જાય છે. માટીનું પાત્ર પણ માટીમાં ભળી જઈને તેનો આકાર ભલે ગુમાવી દે, તેની સોડમ નથી ગુમાવતું.

જૈયામની સુરાહી